

Урнові поховання зарубинецької культури.

Л.Є. Скиба

Одне з провідних місць у дослідженні зарубинецької культури посідає вивчення поховального обряду. Почасти це зумовлювалося тим, що дослідження поселень за повнотою, інформативністю, зрештою, збереженістю пам'яток, значною мірою поступалися могильникам. Останні є винятковими щодо видової і типологічної різноманітності археологічних матеріалів, які завжди служили основою для будь-яких наукових класифікацій. Накопичений за роки досліджень матеріал дозволяє безпосередньо звернутися до інтерпретації, реконструкції самого поховального обряду, розшифрування його семантичного коду. Увага до семантики поховального обряду часто виявлялася лише в тому, що дослідники просто змушені були апелювати до певних (визнаних за аксіоми для стародавніх колективів) світоглядних установок, аби пояснити ті чи інші особливості поховального обряду, з якими стикалися під час роботи.

В історіографії зарубинецької культури явно бракує узагальнюючої аналітичної праці, присвяченої інтерпретації і семантиці зарубинецького поховального обряду, в якій досягнення і намагання попередніх дослідників у цьому напрямі знайшли б своє вирішення. Беручи це до уваги, маємо надію, що пропонувана нами інтерпретація одного типу зарубинецьких поховань, а саме — урнових, може бути внеском до такої праці.

В зарубинецькій культурі ми маємо справу з конкретним, сформованим, усталеним поховальним обрядом, який не зазнає істотних змін протягом всього існування культури аж до її зникнення як цілісної системи. Ця незмінність і стабільність виявлялася, передовсім, у кремації тіла померлого обіч могили, збереженні і співіснуванні протягом хронологічного діапазону різних типів і підтипів поховань¹, орієнтації та облаштуванні самої могили, однотиповому наборі поховального інвентаря тощо. Отже, склавшись на певному етапі розвитку культури, цей обряд продовжував задовольняти потреби її носіїв протягом тривалого часу, що, разом з іншими істотними чинниками, стало основою для виділення сайої зарубинецької культури як цілісності. Проте, згадана усталеність поховального обряду, як це не прадоксально ускладнює проблему інтерпретації, реконструкції поховального обряду. Дослідники і досі не дійшли згоди в питанні про генезис самої культури, як і про механізм утворення архе-

ологічної культури в цілому, а, отже, і її поховального обряду². Тому визначення семантики окремих елементів цього обряду вимагає не тільки залучення матеріалів археологічних культур, близьких до зарубинецької хронологічно чи територіально, а й проведення широких історичних паралелей з культурами, що істотно вплинули на європейську ойкумену доби раннього заліза.

Не торкаючись питання про причини виникнення самого обряду кремації, зазначимо лише, що в багатьох культурах цей обряд співіснує з обрядом інгумації; часом витісняючи його зовсім, або затухаючи під його впливом, як це було, скажімо в гомерівській та класичній Греції, черняхівській культурі. Співіснування кремації і інгумації детально висвітлене в статті С. С. Бессонової³.

Цей надто важливий факт свідчить про те, що кремація не була повною протилежністю обряду інгумації і мала єдине з ним світоглядне підґрунтя. Це підтверджується і урновими похованнями, адже відомо, що посудина (урна) не була прерогативою лише обряду кремації. Поховання в урнах за обрядом інгумації було надто поширеним явищем ойкумени доби раннього заліза (особливо доби еллінізму).

Урнові поховання в зарубинецькій культурі присутні на могильниках Середньої Наддніпряниці і Прип'ятського Полісся. В кількісному відношенні такі поховання представлені по різному. На Корчуватівському могильнику вони складають 29.9% (30 поховань), на Пирогівському — 6.5% (17 поховань), у Вишеньках — 6.5% (4 поховання). Урнові поховання виявлені і на інших могильниках цього регіону, досліджених не повністю⁴. Кількість поховань цього типу на могильниках Полісся коливається від 0.87%-3.7% (Велемичі II — одне поховання, Вороніне — 2 поховання) до 23.7% (Отвержичі — 23 поховання). Відсутність таких поховань на Верхній Наддніпряниці, мабуть, пов'язана з тим, що в цьому регіоні повністю досліджений лише Чаплінський могильник, хоча, можливо, це можна пояснити інакше.

Розглядаючи розташування урнових поховань на могильнику, де такі поховання становлять принаймні близько 10% від загальної кількості, можна говорити про те, що вони мали тенденцію до утворення виокремленої територіальної групи. На могильнику Отвержичі урнові поховання тяжіють до східної-південно-східної частини могильника, хоча окремі поховання зустрічаються на всій території⁵. У Пирогівському могильнику урнові поховання мають тенденцію до розташування на південній частині могильника. Групи урнових поховань Корчуватівського могильника значно виразніші і кількість поховань теж більша. Перша група розташована в північній частині могильника «і займала тут у давнину, мабуть, центральне становище»⁶. Друга група урнових поховань знаходилася в цій же частині могильника, дещо північніше за першу. Третя група розташовувалася в південній частині могильника. Поза цими групами на значній відстані одне від одного як у північній, так і в південній частинах виявлено ще 8 поховань.

За спеціальні урни правили посудини різні за своїми типологічними та технологічними ознаками. Скажімо, на Пирогівському могильнику ними були а) чорнолощені горщики, орнаментовані наліпами (поховання 10, 91) і неорна-

ментовані (поховання 3, 4, 33, 110); б) миски чорнолощені (поховання 70); в) корчага з шорсткою поверхнею (поховання 13, 30, 124, 132, 236, 237, 243, 253, 254), прикрашені по краю вінець пальцевими вдавленнями, рідше — без орнаменту.

Більшість урнових поховань мають таку ж глибину, як і могильні ями ямних поховань. Форма могильної ями урнових поховань найчастіше округла чи близька до такої. Урни в похованнях розміщені як вертикально, так і горизонтально. Горизонтальне положення урни могло бути пов'язане з невеликою глибиною могильної ями (0.22-0.45 м) в той час, як урна-корчага сягала висоти 45-48 см, а могло мати й обрядову обумовленість, адже воно простежене й у більш глибоких похованнях.

Частина урнових поховань мала поховальний інвентар з посуду та прикрас. Слід відзначити, що супровідний посуд розміщувався безпосередньо біля урни. Аналогічно до ямних поховань, набір супровідного посуду варіювався, хоча його варіанти не залежали ні від наявності чи відсутності фібул чи інших речей, ні від місця розташування самого поховання.

Характер облаштування урнових поховань, типологія урн, а також тенденція до осібно розташування цих поховань на могильнику, наводили дослідників на думку про те, що в урнових похованнях, очевидно, слід вбачати певний хронологічний етап у розвитку поховального обряду зарубинецьких племен, а саме — ранній етап, що мав риси поховального обряду попередніх археологічних культур, зокрема, пізньоскіфської або (для пам'яток Полісся) поморської культури⁸. Подальше вивчення і дослідження пам'яток зарубинецької культури змусили дослідників констатувати, що «урновий обряд як хронологічна ознака використовуватися не повинен...», однак при цьому лишається в силі висновок про поховання цього типу як ознаку інокультурних впливів⁹.

На наш погляд, у розв'язанні проблеми про характер урнових поховань поза увагою дослідників залишилися два суттєві моменти: 1) антропологічний (статевіковий) аналіз урнових поховань та 2) їхня семантика.

Для могильників зарубинецької культури, що містять урнові поховання антропологічний аналіз кальцинованих кісток проводився лише на двох — Пирогівському¹⁰ та Отвержичі¹¹. З 12 урнових поховань Пирогівського могильника, кістки яких були антропологічне досліджені, 6 виявилися дитячими, одне — жіноче (жінка до 25 років), три містили лише кістки тварин, два — людські кістки, але встановити вік і стать неможливо. Така ж тенденція щодо дитячих поховань встановлена і на зарубинецькому могильнику Отвержичі, де з 23 урнових поховань 10 — дитячих, а 5 — жіночих, решта — невизначені. Наявність серед урнових поховань жіночих не протирічить вказаній тенденції. На могильнику Вороніне обидва урнові поховання інтерпретовані як дитячі. До того ж серед кісток одного з них (поховання 2) виявлено чотири не повністю згорілих дитячих зуба. В тих випадках, коли вік похованої дитини вдавалося визначити, він становив від народження до 7-8 років. На могильнику Отвержичі вік померлої дитини з поховання № 28 становить три роки, а з поховання № 38 — 7-8 років. На Пирогівському могильнику в похованнях № 236, 253 виявлено кальциновані кістки дитини до одного року, в похованні № 124 —

дитини 2-5 років, а в похованнях № 10, 91 — до 7 років. Таким чином, цілком можливо, що в урнових похованнях переважно ховали дітей віком до 7 років, тоді, як в ямних похованнях дитячі представлені другою віковою групою до 15 років (Пирогів, поховання № 215,226,195).

Цікавим в цьому плані є звичай дитячих поховань в амфорах, що існував як в Ольвії, так і в інших центрах античного Надчорномор'я протягом усієї античної доби. Як уже зазначалось, кремація і інгумація належали до одного семантичного ряду. Показовим є те, що серед ямних поховань зарубинецьких могильників, виконаних за обрядом кремації, є такі, що мали анатомічну викладку кальцинованих кісток. Подібна анатомічна викладка, коли кістки черепа знаходилися зверху, прослідкована і в деяких урнових похованнях¹³.

Найпоширенішими інтерпретаціями урнових поховань, виконаних як за обрядом кремації, так і за обрядом інгумації, є пояснення їх 1) як своєрідної «їжі для бога смерті»¹⁴, а також 2) уособлення ідеї реінкарнації, коли посудина-урна була прообразом материнської утробы¹⁵. На наш погляд, поховання в урнах не можуть бути інтерпретовані як «їжа бога смерті». Загалом зв'язок урн і варистого посуду здається дещо натягнутим, навіть зважаючи на те, що посудинами-урнами часто були великі корчаги «кухонного» типу. Згадаймо, однак, що за урни правили амфори та посуд явно непридатний для приготування їжі, а також глиняні моделі жител, що зовсім протирічить зв'язку між урною й варистим посудом. Цікавим в цьому відношенні є й етимологія слова «корчага» як її тлумачать деякі лінгвісти (від алтайського *kurcuk*, *карсак* — «ящик», «труна»¹⁶. Означення посудини на індоєвропейському рівні асоціювалося, передусім, з землею — ямою¹⁷, що й зовсім віддаляє нас від ототожнення урн з варистим посудом. Очевидно, що побутовий посуд і посуд ритуальний у стародавніх колективах ніколи не змішувався, що підтверджено етнографічними даними.

Дещо штучними видаються і спроби зв'язати урнові поховання з ідеєю реінкарнації, де урна символізувала собою материнську утробу. На перший погляд такий зв'язок підтверджується на лінгвістичному рівні (словенське «*lopes*» — горщик виводиться з праслов'янського «*lopo*» — утроба, лоно)¹⁸. Однак саме слово «лоно» більшість дослідників виводить від праслов'янського *lezati* — «лежати», *loze* — «ложе» через вихідну форму *log-sno* — «лежання», пов'язану з праслов'янським «*logi*» — «низина», долина, «лог». Форма *lezati*, у свою чергу, споріднена з давньонім. *ligen* — «лежати», гот. *ligan*, *lige* — ліжко, могила¹⁹. Тобто лінгвістичні дані підводять нас до висновку про те, що зв'язок урна-материнське лоно, якщо й існував, то явно не був домінуючим. Цей висновок підтверджується і різноманітністю типів поховальних урн як у зарубинецькій культурі, так і в інших культурах (в деяких культурах урнами правили глиняні моделі жител).

Крім семантичної тотожності урнових інгумацій і кремацій, а також визначення вікової приналежності похованих (про що йшлося вище), для з'ясування семантики урнових поховань зарубинецької культури (а, можливо, й таких загалом) слід зауважити, як мінімум два моменти: походження самого обряду похо-

нання в урнах та зв'язок таких поховань з орієнтацією. Ці два моменти виступають не просто поєднаними, але й пов'язаними причинно-наслідковими зв'язками.

Як уже зазначалося, ями урнових поховань найчастіше мають круглу чи близьку до круглої форму, тобто вони позбавлені чіткої просторової орієнтації (вона для них не є обов'язковою). Загальна функція орієнтації поховань (як і жител на поселеннях), що полягала в соціалізації (упорядкуванні) довколишнього простору могла бути опущена лише в одному випадку, коли об'єкт цієї функції (в нашому випадку рештки померлого) включався до вже готової (упорядкованої) структури. Показовим у цьому плані є той факт, що в археологічних культурах, де поховальні комплекси розміщені в житлах, рештки похованих орієнтовані або до центру житла або не мають певної орієнтації. Так, на Козирському городищі, де безпосередньо в житлах (!) були досліджені дитячі поховання в амфорах, всі вони не мали стійкої орієнтації і розміщувалися «або в кутках приміщень або біля вхідних дверей²¹». Орієнтації не дотримувалися, бо функцію соціалізації простору виконувала сама споруда. Широковідома теза про семантичну єдність житла й домовини, стосовно до нашого випадку, найяскравіше засвідчена у Месопотамії, де стіни жител і поверхня посуду прикрашалися однаковим орнаментом і позначалися одним знаком²². Етнографія знає безліч прикладів, що переконливо свідчать про захисні функції глини у давнину — від будівництва хати-мазанки до вироблення глиняного посуду і етики поводження з глиною²³. Ймовірно, що такі захисні функції в урнових похованих зарубинецької культури і виконувала урна, що була готовим (захисним) упорядкованим об'ємом. Показовим також є те, що в культурах з масовим похованням у житлах, переважну більшість похованих становлять діти²⁴. Цікаво, що для античних міст обряд поховання дітей в амфорах під підлогою жител спостерігається лише на периферії, що відзначалася значним відсотком «варварського населення²⁵».

Такі факти можуть бути пояснені самим соціальним статусом малолітніх дітей у стародавніх колективах, коли «у початковий період життя дитина вважалася особливо беззахисною перед злими духами, мешканцями того світу, який вона недавно полишила²⁶. Отож і простір, куди вміщували кістки дитини по смерті, мав бути упорядкований виразніше, відчутніше, що й досягалося за допомогою посудин-урн.

Зважаючи на віковий склад похованих в урнах та на сам характер цих поховань, можна припустити, що зарубинецькі урнові поховання і дитячі поховання у житлах належать до одного семантичного ряду.

Співіснуючи в різних культурах, обряди кремації і інгумації померлих, не були явищами, що виключали одне одне, так само, як урнова кремація та інгумація ґрунтувалися на одних світоглядних підвалинах. Пов'язані безпосередньо з орієнтацією поховань, а, відтак, з соціалізацією довколишнього, посудини-урни виконували ті ж функції, що й житла на поселеннях. Аналіз урнових поховань зарубинецької культури свідчить про те, що такі поховання були дитячими (діти, очевидно, до 7 років) і на різних могильниках мали тенденцію до утворення виокремлених територіальних груп. Урна підсилювала захисні

функції поховання, що було необхідним, зважаючи на статус малолітніх дітей у стародавньому колективі. Урнові дитячі поховання зарубинецької культури, очевидно, були результатом дивергенції обряду поховань у житлах — явища досить поширеного в ойкумені за раніших часів.

Примітки

- ¹ Докладніше див.: Скиба Л. Світогляд племен Середньої Наддніпрянщини на рубежі нової ери.—К., 1992.—С. 13-20.
- ² Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.—К., 1990.—С. 13,14.
- * Докладніше про це див.: Акімова Л. І. Об отношении геометрического стиля к обряду кремации // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд.—М., 1990.—С. 31.
- ³ Бессонова С. С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины.—К., 1990.—С. 23,24.
- ⁴ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.—К., 1972.—С. 23-59.
Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры // АСГЭ.—1976.—№ 17.—С. 37.
- ⁶ Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА.—1969.—№ 70.—С. 64.
- ⁷ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...—С. 105,122.
- ⁸ Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи...—С. 42.
- ⁹ Каспарова К. В. Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья (по материалам могильников).— Автореф. дис... канд. ист. наук.—Л., 1981.—С. 12.
- ¹⁰ Антропологічний аналіз кальцинованих кісток проводився канд. мед. наук О.В.Филипчуком.
- ¹¹ Антропологічний аналіз проводився проф. В. В. Гінзбургом і польським антропологом А. Малиновським.
- ¹² Археологія Української РСР.—К., 1971.—С. 302.; Бунятян Е. П., Зубарь В. М. Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса.—СА., 1991.—№ 4.—С. 228-238.
- ¹³ Славяне Юго-Восточной Европы...—С. 43.
- ¹⁴ Антонова Е. В. Обряд и верования первобытных земледельцев Востока.—М., 1990.—Прим. 13.
- ¹⁵ Томсон Д. Исследования по истории древнегреческого общества.—М., 1958.—С. 247.
- ¹⁶ Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках. (Этимология и опыт групповой реконструкции).—М., 1966.—С. 215.
- ¹⁷ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.—К., 1974.—С. 129.
- ¹⁸ Трубачев О. Н. Ремесленная терминология...—С. 212-214.
- ¹⁹ Етимологічний словник української мови.—К., 1989.—Т. 3.—С. 213, 286.
- ²⁰ Антонова Е. В. Обряды и верования...—С. 110,111.
- ²¹ Бураков А. В. Козырьское городище рубежа и первых столетий нашей эры. К., 1976.—С. 141.
- ²² Антонова Е. В. К исследованию места сосудов в картине мира первобытных земледельцев // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока.—М., 1981.—С. 55.
- ²³ Пошивайло О. Гончарство Лівобережної України ХІХ-початку ХХ століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості.—К., 1991.—С. 17-25.
- ²⁴ Антонова Е. В. Обряды и верования...—С. 85, 86.
- ²⁵ Бураков А. В. Козырьское городище...—С. 142.
- ²⁶ История первобытного общества. Эпоха классового образования.—М., 1988.—С.272.